

Отримано: 10 листопада 2021 р.

Прорецензовано: 2 грудня 2021 р.

Прийнято до друку: 3 грудня 2021 р.

e-mail: nediljalar@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-12(80)-120-125

Семенюк Л. С. Історіософія козацької України у драматичних жанрових формах XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 12(80). С. 120–125.

УДК: 821.161.2'04-2.09:[7.046:94(477)''16/18'':355

Семенюк Лариса Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРІОСОФІЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРАМАТИЧНИХ ЖАНРОВИХ ФОРМАХ XVIII СТ.

Дослідження драматичних творів періоду пізнього Бароко важливе й актуальне з точки зору виявлення в них авторської маніфестації власної національної ідентичності та самобутності, для репрезентації якої вагоме значення мала творена митцями XVIII ст. художня модель історичної долі козацької України. Аналіз драматичних творів XVIII ст. проведено в аспекті виявлення історіософської концепції авторів, які творили художню модель козацької України з проєкцією на історичні реалії свого часу. На основі історико-літературного та контекстуального методів дослідження зроблено спробу відчитати в цих текстах їхнє ідейне послання, вписане в традиційні барокові драматичні жанрові форми шкільної драми, світського віршованого діалогу, гумористичних інтермедій до шкільних драм та традиційного різдвяного вертепу. Наголошено, що звернення авторів до історії Козацької держави, творення культу Богдана Хмельницького, образу козака як захисника народу в умовах загострення українсько-російських стосунків мало на меті актуалізацію важливих суспільних проблем сучасності як запоруки збереження національної ідентичності.

Ключові слова: козацтво, історіософія, козацька Україна, шкільна драма, діалог, інтермедія, вертепна драма.

Larysa Semeniuk,
Candidate of Philological Sciences (Ph. D.), associate Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National University

THE HISTORY OF COSSACK UKRAINE IN DRAMATIC GENRE FORMS OF THE 18TH CENTURY

Recent scientific intelligence has led to an understanding of the ambiguity of the phenomenon of Cossack Ukraine which is presented in the texts of dramatic works of the XVIII century, which formation was influenced by the specificity of Ukrainian-Russian relations, complex inter-confessional relations and the heterogeneous nature of dramatic genre forms themselves. The study of the dramatic works of the late Baroque period is important and relevant considering revealing the authors' manifestation of their own national identity there, for the representation of which created by the artists of the XVIII century artistic model of the historical fate of Cossack Ukraine played a significant role.

On the basis of historical-literary and contextual methods of research, an attempt was made to take into account in these texts their ideological message, inscribed in the traditional baroque dramatic genre forms of school drama (anonymous "Grace of God"), secular verbal dialogue ("Conversation between Velykorossiya and Malorossiya" S. Divovyeh), humorous interludes to school dramas and traditional Christmas verterp.

The conclusions emphasize, that the references of the authors of dramatic works of the XVIII century to the history of the Cossack state, the creation of the cult of Bohdan Khmelnytsky, the image of the Cossack as a defender of the people in the context of sharpening Ukrainian-Russian relations was a topical theme of Ukrainian dramatic creativity. The emergence of such works during the national decline can be interpreted as an attempt of patriotic part of the Ukrainian elite of the XVIII century to draw the public's attention to the problem of restoring Cossack conquests as a guarantee of preserving national identity.

Ke ywords: Cossacks, historiosophy, Cossack Ukraine, school drama, dialogue, interlude, verterp drama.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сплеск української історіографії, що припав на кінець XVII – початок XVIII ст., цей своєрідний «історіографічний «вибух», викликаний «інтуїтивним відчуттям небезпеки, яка насувалася з Півночі» [9, с. 201], спричинив посилену увагу до феномену козацтва навіть у тих родах і жанрах літературної творчості, для яких історичні теми були цікавими хіба що з огляду на події священної історії. Йдеться про питомо релігійні драматичні жанрові форми, з-поміж яких виділяються шкільна драма, інтермедія, вертеп, діалог тощо. Той факт, що у XVIII ст. події Національно-визвольної війни та пов'язані з нею історичні перипетії пізнішого часу стають предметом осмислення у релігійних драматичних формах, свідчить не лише про зростання процесу секуляризації української літератури періоду пізнього Бароко, а й спонукає думати про постійні пошуки діячами української культури шляхів утвердження власної ідентичності в умовах втрати національної самобутності.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Питання історіософії давньоукраїнської драми й театру належить до надзвичайно цікавих, хоч і мало досліджених на сьогодні. Здебільшого у студіях на цю тему підкреслюються патріотичні наміри авторів, апологізація ними Хмельниччини. На цьому наголошують у своїх працях такі знані дослідники драматургії як О. Білецький, М. Возняк, М. Грицай, Ф. Шолом та ін. І лише наукові розвідки останнього часу (М. Рудковської, М. Сулими, В. Шевчука, М. Шевчук) спонукають до розуміння неоднозначності представленого в текстах драматичних творів XVIII ст. феномену козацької України, на формування якого суттєво вплинула специфіка українсько-російських взаємин, складні міжконфесійні стосунки та неоднорідна природа самих драматичних жанрових форм.

Дослідження драматичних творів періоду пізнього Бароко важливе й актуальне з точки зору виявлення в них авторської маніфестації власної національної ідентичності та самобутності, для репрезентації якої вагоме значення мала творена митцями XVIII ст. художня модель історичної долі козацької України. Тому **метою цієї розвідки** є аналіз драматичних творів XVIII ст. в аспекті виявлення історіософської концепції авторів на основі історико-літературного та контекстуального

методів дослідження. Для цього необхідно відчитати в давніх текстах їхнє ідейне послання, вписане у традиційну барокову драматургічну форму, якою могла бути або серйозна шкільна драма, або світський віршований діалог, або ж гумористичні інтермедії до шкільних драм чи традиційного різдвяного вертепу. Отож, маємо справу із двома способами репрезентації історичного матеріалу в українській драматургії – серйозним і комічним, що відповідають високому й низькому стильовим рівням бароко. З цього погляду драматичні форми XVIII ст. є цікавим прикладом інтерпретації важливих суспільних проблем у полярно протилежних стильових різновидах української барокової культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тема козаччини і Хмельниччини, надзвичайно актуальна й популярна в українському фольклорі й книжній писемній літературі другої половини XVII та початку XVIII ст., у драматичні форми прийшла порівняно пізно (звісно, якщо судити про це зі збережених текстів), аж у 1728 році. Тоді в Києво-Могилянській академії з-під пера Інокентія Неруновича, викладача поезики (його авторство доводить більшість учених), з'явився новаторський драматичний твір «Милість Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславного воєска Запорозьких гетьмана, свободившая. І дарованними ему над ляхами побідами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот пам'ять репрезентованная в школах кievських 1728 літа». П'єса була створена з нагоди 80-ліття від початку Національно-визвольної війни і присвячувалася тодішньому гетьману України Данилу Апостолу.

На винятковість цієї драми в історії шкільної драматургії звертав увагу з-поміж інших дослідників О. Білецький. Учений так сформулював ідейну маніфестацію автора: «це – драматизація подій недавнього минулого України, твір, написаний гарячим українським патріотом і козакофілом» [1, с. 468]. Щоправда, дослідник не приховав той прикметний для XVIII ст. факт, що свій твір автор закінчує «неминучими компліментами на адресу російського монарха – Петра II», хоч і вважає їх даниною міцно встановленому літературному шаблону [1, с. 468].

Про тісний зв'язок п'єси «Милість Божія» «з сучасним авторові українським національним життям і українською національною традицією» свого часу писав М. Возняк. Він також наголошував на симпатіях автора до козацької маси, хоча визнавав «станово-козацький настрій, яким просякнута драма» [2, с. 215].

Соціологічний погляд на ідеологію драми висловлює М. Грицай. Він хоч і погоджується зі своїми попередниками щодо козакофільства автора драми, однак робить таке суттєве застереження в дусі свого часу: «Дійсно, автор драми був козакофілом; він милувався козацькою славою і відвагою, особливо виявленою в період визвольної війни, не розуміючи великого духу народності її, який так виразно відбився в народному героїчному епосі» [3, с. 81].

На нашу думку, найбільше наблизився до розуміння прихованих політичних смислів та ідейного послання автора «Милості Божої» В. Шевчук, для якого ця п'єса – «одна з яскравих пам'яток українського політичного мислення в нашій давній драматургії» [12, с. 487]. Проте історіософія автора твору ще потребує дослідницької уваги.

Покажемо, на наш погляд, є вже сам факт появи драми національно-патріотичного змісту в постмазепинський період, коли Україна, по суті, втрачала залишки своєї автономії і завоювання Гетьманщини. Це стало можливим завдяки певному «потеплінню» в українсько-російських взаєминах: 1727 року російський уряд дозволив після шестирічної перерви обирати козакам гетьмана. Ним став Данило Апостол, про що йдеться у п'ятій дії «Милості Божої»: «Петр, глаголю, імені Второй такового, / Монарха всероссийский бога всеблагого / Милостию увінчан, не дасть ти упасти, / Не дасть і слави твоєї всячески пропасти. / <...> Подасть ти Данііла, вождя ізряднійша, / Не токмо благородством над іних краснійша, / Но і діли храбрими славного, котрий, / Супостатом Хмельницький твоім будет второй» [10, с. 322].

На думку В. Шевчука, драма «висловлювала радісну подію реставрації козацької автономії» [12, с. 483]. Принаймні є підстави вважати, що твір відобразив патріотичні сподівання українців, які розраховували на прихильність нового московського царя Петра II у вирішенні зловбодених для України питань.

Разом із тим, реалії XVIII ст., зокрема ганебне втручання Росії у внутрішні політичні справи України, руйнування національної освіти і книгодрукування, вплив розумових сил до Московії, цензурні обмеження, змушували автора «Милості Божої» бути реалістом. Тож має рацію О. Білецький, коли стверджує, що за таких умов «внутрішнє життя (України – Л. С.) у драмі, обмежений релігійним сюжетом, могло виразитись тільки натяками» [1, с. 468]. Цей, за словами М. Возняка, «дух часу» відчутний у багатьох анахронізмах – рисах життя, перенесених у добу Хмельницького з доби автора [2, с. 215].

Прикладами таких анахронізмів у творі можуть бути репліки, найчастіше у формі риторичних запитань, що їх висловлює Богдан Хмельницький: «За толикіє і толь славніє побіди / Терпіли толикіє, толь тяжкіє біди: / Грабленія, насильства, утиски, досади, / Узи і прочая, без всякоя отради?», «Что так безумні єсьми, что так помраченні, / Что спим, аки летаргом яким омраченні?» [10, с. 306], «О жалю мой незносний, більше ли чекати. / Крайней ли погібелі еще виглядати / Будем? Не видим, что ся грядет?» [10, с. 306-307], «Крайняя всіх нас уже хоцет постигнути / Пропасть» [10, с. 308]. Гетьману також належать слова, що відображають головну історіософську дилему не лише XVII, а й усього XVIII століття: «На вас-бо то залежить, ілі жити тако / При козацьких вольностях без налога, яко / Издавна жили, ілі вічними рабами / В ляхов буть...» [10, с. 308].

Свого часу О. Білецький висловив думку, що «Милість Божія» – «дорогоцінний документ, що правильно відбиває народні настрої початку XVIII ст.» [1, с. 469]. Навряд чи дослідник мав на увазі проблеми, пов'язані з московською політикою в Україні. Тож питання про те, якими насправді були ці настрої і як вони відображені у творі, залишається відкритим.

Враховуючи засади барокової поезики, В. Шевчук пропонує два рівні прочитання «Милості Божої»: «текстовий, де все офіційно-правильно, і підтекстовий, де через систему натяків оповідається про справжнє становище України» [12, с. 485]. На перший погляд, п'єсу витримано в офіційному дусі російського вірнопідданства. Це простежується і в прославленні російських монархів Петра I («великий названий») та Петра II («милостию увінчан»), і в баченні світлого майбутнього України під мудрою опікою великих правителів Росії, яким під силу здолати будь-яких ворогів, і в оптимістичній настроєвості твору в цілому. Проте важливішим є підтекстове прочитання п'єси, яке системою натяків доносить до вдумливого читача ряд важливих, хоч і ретельно прихованих від цензури ідей. Передусім, як помітив В. Шевчук, «драма служить закріпленню історичної пам'яті і проводить виразні історичні паралелі» [12, с. 485]. Про це йдеться у назві-анотації («...на незабвенную толиких его щедрот пам'ять...») та в перших рядках твору: «Егей, слави нашої упадок последній!» [10, с. 306]. Цей «упадок последній», про який говорить Богдан Хмельницький, добре розуміли сучасники автора після жорстокого придушення

царизмом української автономії. І хоча далі в драмі йдеться про наругу і гніт поляків, читачі і слухачі вгадували тут сучасні їм реалії, зокрема російські політичні утиски.

У центрі уваги автора драми – Богдан Хмельницький та козацьке військо. Монологи гетьмана, персоніфікованої України, Писаря, Смотровіня, інших персонажів створюють модель козацтва, яким воно було не лише в середині XVII ст., а й понад піввіку потому. Козакам-українцям, як і раніше, властиві питомо національні риси вдачі. Вони схильні оплакувати свою долю (форму плачів мають монологи Богдана Хмельницького, персоніфікованої України), нарікати на ворогів, звинувачуючи їх у власних бідах та нещастях (Богдан Хмельницький: «Честь і славу в нивочто нашу обращають, / Козацькое потребить ім'я помишляють», «Сея ли ми от тебе, ляше, ожидали / Плати...» [10, с. 306], скаржитися на постійні біди та скруту (Україна: «В безмірних бідах моїх, в неісповідимой / Болізні і печалі, во неусладимой / Горесті серця імам се мало отради» [10, с. 312]; Україна: «Уві мні! От болізні паки униваю» [10, с. 313]), надмірно покладатися на Бога (Україна: «Ко тобі, о боже всесильний, / Прибігаю аз, воззри на плач мой умильний!», «Призри з небесе і виждь на мое толико / Окаянство; і помощ низпосли, владику» [10, с. 313]). Ці риси національного характеру, акцентовані у творі, увиразнюють портрет українця-козака та помітно спростовують козакофільство автора, на якому наголошують дослідники драми.

Разом із тим, уже в перших рядках твору автор наділяє козаків рицарськими рисами: вони сповнені оптимізму, готові збройно постояти за власну честь і гідність (Богдан Хмельницький: «Страдати / Кая нужда есть, аще честь за честь воздати / Можем!», «Когда сабля при нас есть: не совсем пропала / Многоименитая она похвала / Наша» [10, с. 307]; Кошовий: «Поки сили нашаея, поки духа стане / Будем тебе боронить, вельможный гетьмане» [10, с. 310], «Будем себе і матку нашу боронити, / Аще нам і умерти, будем ляхов бити!» [10, с. 311]). Тобто, козацтво постає як потужна збройна сила, мета якої – захищати Україну від зазіхань будь-яких ворогів. Недаремно гетьман Хмельницький ставить риторичне питання: «Татаре, турки і німці бували / Не страшні: і ляхи лі ужасні нам стали!» [10, с. 307].

Показово у творі є паралель: Богдан Хмельницький – Данило Апостол. Виразна апологізація Хмельницького у драмі, який бачиться як вождь української нації, рівний Мойсееві, проєктується на особу новопоставленого гетьмана. Данило Апостол, говорить Смотровіня, має стати другим Богданом Хмельницьким, що прославиться своїми справами в захисті Вітчизни від ворогів. Таким ворогом у XVIII ст. була Росія, тож дуже символічно звучать слова Смотровіня: «Тако ти, мир ли будеш, іли брань іміти, / Над врагом твоім главу будеш возносити» [10, с. 323]. Тобто, йдеться про збереження історичної пам'яті та козацьких чеснот як запоруки національної ідентичності.

Ще один важливий натяк у монологі Смотровіня – це сподівання на розквіт в Україні освіти і науки: «Но бог, ты во войнском искусстві і штуці / Прославивий, прославить той же і в науці. / І сіє колегіум чрез Петра Могилу / Основав, произведет в толикую силу» [10, с. 322]. На початку XVIII ст. такі передбачення були не тільки актуальними з огляду на тодішній занепад академічної освіти, друкарської справи, поширення російської цензури в Україні, а й досить сміливими. Щоправда, цим радісним сподіванням так і не судилося перетворитися в реальність: уже в 30-х роках гетьманство було скасоване, а занепад Київської академії поглиблювався.

Отже, історичну шкільну драму «Милість Божа» варто розглядати не лише як документ протистоянь, що мали місце в Речі Посполитій та вилилися в Національно-визвольну війну середини XVII ст., а й як важливе джерело для розуміння злободенних проблем у царині українсько-російських взаємин першої чверті XVIII ст.

Дослідники драматургії наголошують, що за сприятливих умов «Милість Божа» «не залишилася б без наслідувачів і наступників» [1, с. 468]. Проте занепад Київської академії спричинив поступове згасання драматичних традицій в Україні. Відтак з другої половини XVIII ст. зберігся єдиний зразок твору історичної тематики, що тяжіє до драматургічної форми. Це історичний віршований діалог перекладача генеральної військової канцелярії у Глухові Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиєю» з 1762 року.

За своєю жанровою природою «Разговор» є літературним діалогом, тобто жанром, що належить до ранніх драматургічних форм, з яких у XVII ст. розвинулася шкільна драма. Діалоги, як правило, писалися на релігійні, різдвяні та великодні теми, й передбачали участь двох і більше дійових осіб. На думку М. Сулими, «діалоги виростали із декламацій, із необхідності природного апелювання учасників декламації один до одного» [9, с. 95]. Тому саме діалоги стали логічним, наступним кроком у творенні власне драматичного тексту.

Один із перших дослідників твору С. Дівовича М. Петров так пише про причини його появи: «найближчим приводом до складання «Розмови» могла бути зміна урядових відносин до Малоросії, яка настала зі смертю Єлизавети Петрівни, коли Катерина II задумала знищити гетьманське достоїнство в Малоросії і зрівняти останню з Великоросією і в інших відношеннях» [6, с. 321-322].

У радянських розвідках цю пам'ятку вивчали із соціологічних позицій. Так, Ф. Шолом підкреслював соціальну загостреність діалогу, а його ідеєю вважав «намагання козацької старшини, українського поміщицтва добитися перед царським урядом Росії зрівняння в правах українських чинів з відповідними російськими чинами, запровадженнями ще Петром I» [15, с. 531].

На думку сучасного дослідника В. Шевчука, метою написання твору є «змагання до рівнозначності» України з Росією [13, с. 554]. На наш погляд, обмежувати лише цим авторський задум не варто, тому текст діалогу заслуговує глибших наукових студій.

Перше, на що треба звернути увагу, аналізуючи твір Семена Дівовича, – це час його появи. Йдеться про епоху Кирила Розумовського, 50–60-ті роки XVIII ст. «Це була доба, – пише О. Оглоблин, – з останнього піднесення старої князівсько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва» [5, с. 14].

Отже, як і в випадку з «Милістю Божою», твір С. Дівовича відобразив патріотичні сподівання українців. Разом із тим, примітка в назві про те, що поему написано «в честь, славу і захист» своєї Вітчизни, свідчить про розуміння автором загрози, що насувалися з Півночі й вимагали відстоювання власних національних інтересів.

Подавши системний виклад історії України від найдавніших часів і до останньої чверті XVIII ст., Семен Дівович зумів розставити ті політичні акценти, що відповідали ідейним настроям його часу та відображали його власну суспільно-

політичну позицію. Як і автор «Милості Божої», він не приховує своєї прихильності до російських царів. У творі говорить-ся, що Україна (Малоросія) піддалася російському цареві добровільно, віддавши перевагу єдиновірному правителю, який іменується «славним» [10, с. 384]. Це підданство розцінюється у творі як захист: «Ему (цареві – Л. С.) в защищение повек себя дала», «...здесь я уже навек утверждена, / Сильною рукою от врагов спасенна» [10, с. 385]. Наголошено на добровільності такого союзу та здатності Малоросії власними військовими силами відстоювати себе перед ворогами [10, с. 384-385, 387].

Автор твору чітко формулює мету козацьких військових змагань: «За отечество, веру и верность все бились, / В многих опасностях бесстраши находились. / Доставь, доставь, небо, предков наших целость нам! / Доставь, – кричали, – чтоб мы не служили врагам!» (с. 387). Показово, що тут відсутні будь-які натяки на мілітарні наміри козаків, притаманні північним сусідам, та звучить побоювання щодо примусового підданства.

Автор «Разговора» наділяє козаків лицарськими чеснотами, захоплюється їхньою мужністю, розповідає про війни з поляками, турками, татарами, молдаванами, підкреслюючи виняткову хоробрість та войовничість козаків. Він апологізує гетьмана Хмельницького, змальовує його як визволителя України: «общий наш свободитель» [10, с. 393].

Показово для розуміння історіософії автора є його позиція щодо підданства Малоросії московському цареві. Україна не вважає себе частиною Росії та визнає лише своє підпорядкування спільному правителю: «Не тебе – государю твоему поддалась, / При которых ты с предков своих и родилась». При цьому вона наголошує на своїй рівності з Великоросією, підкреслюючи відмінності між ними: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, / Но государь твой и мой общий повелитель. / А разность наша есть в приложенных именах. / Ты Великая Россия, а я Мала, живем в смежных странах. / Что ж я Малой называюсь, а ты Великой, / То как тебе, так и мне нимало не дико, / Ибо твои пределы пространнее моих, / А мои обширностями поменше твоих... / Так мы с тобою равны и одно составляем, / Одному, не двум государям присягаем» [10, с. 394-395].

На думку В. Шевчука, в цих словах викладено «зміст автономічних прагнень тодішнього українського освіченого стану. <...> С. Дівович відбиває тут прагнення К. Розумовського перетворити Україну в князівство, якими були за Річі Посполитої Велике князівство Литовське чи князівство Бранденбурзьке, тобто цілком автономне у складі федерації» [13, с. 549]. Вчений переконаний, що спроби Петра I та його наступників зруйнувати таке бачення породили українсько-російські політичні конфлікти XVIII ст. У діалозі С. Дівовича цей конфлікт становить, за словами В. Шевчука, «головний інтелектуальний стрижень твору» [13, с. 549].

Вибір діалогічної форми твору теж відповідає головному ідейному задуму автора. Довгі монологи України, спрямовані на доведення статусу своєї автономії у складі Російської держави, – своєрідний «результат агонії Козацької автономії».

«Адже, – як стверджує В. Шевчук, – патріотів цієї автономії С. Дівовичу доводиться уже тепер Росії доказувати те, що та мусила б твердо знати: Україна не частина Росії, а окрема соціумна одиниця, піддана російському цареві; сама ж Росія цього вже не розуміє, а дивиться на Україну як на щось собі підрядне й підпорядковане...» [13, с. 549]. Тож мету поеми дослідник вбачає в тому, щоб «знайти порозуміння з Росією», але за однієї умови – «щоб Україна визнала своє підрядне й поневолене становище» [13, с. 551].

На наш погляд, це не зовсім так, бо свою головну ідейну маніфестацію автор змушений був приховувати, вживаючи, як і автор «Милості Божої», випробуваний у поезії бароко прийом натяків та історичних паралелей. Так, описуючи польський гніт, він розуміє при цьому гніт російський. Для того часу гостро актуально звучали, наприклад, слова: «Пала уже вся надежда наша, – кричали, – / Не воскреснет защита, вечно потеряли» [10, с. 401] або ж «Не страшне был ни один супостат при тебе, / Ныне ж боимся многих оставшиеся в себе» [10, с. 402].

У частині, де оплакується смерть Богдана Хмельницького, вчуваються сучасні авторів сум та горе з приводу незворотної втрати завоювань гетьмана: «Глаза имеа, без глаз стоим оцепенев; / Без рук кажемся храбры, прежде руки имев. / Уже и лица наша потупились слеза, / Падают колеблющись и колена дрожа, / Изнемогают сердца, камнем утесненна...» [10, с. 403]. Останній рядок цього емоційного пасажа особливо красномовний, оскільки натякає на утиски Петра I.

Отже, «Разговор» С. Дівовича – «один із найяскравіших виявів українсько-російських змагань» [13, с. 554]. Прагнення України будь-що довести в цьому політичному диспуті свою вірогідність Росії говорить про її підневільне становище або, принаймні, про передчуття саме такої політичної перспективи. На це вказують і численні історичні анахронізми та натяки. На користь цього говорить і звернення автора до доби Богдана Хмельницького та його завоювань, зберегти які прагнула патріотично налаштована частина української еліти XVIII ст.

Відмінний від розглянутого вище, комічний за своєю природою спосіб осмислення історичного матеріалу репрезентують гумористичні інтермедії до шкільних драм та різдяного вертепу. Попри достатню увагу вчених (М. Возняка, Я. Гординського, І. Франка) до цих жанрових драматичних форм, в аспекті розробки тогочасних політичних проблем вони майже не вивчалися. Виняток становить розвідка польської дослідниці М. Рудковської про багатомовні інтермедії XVII–XVIII ст., що представлені як «маніфестація певного погляду на світ, в якій дуже важливу роль відіграє категорія іншості» [7, с. 105], та студія М. Шевчук про українські інтермедії як явище низового бароко, де чимала увага приділяється їх підтекстовому прочитанню [14, с. 251-259]. Ідеологічний характер творів цього жанру в контексті історичних реалій XVIII ст. підкреслює архієпископ Ігор (Ісиченко) [4, с. 515-531].

Інтермедії, як жоден інший жанр драматичної літератури, ілюструють гострі протистояння представників різних націй і культур в межах Речі Посполитої та Російської імперії. І хоча «змальовані в них постаті є навмисно схематичними», а події «здаються незначними і спрямованими лише на комічний ефект, а потім на ідейний вплив на глядачів» [7, с. 112], проте в цих, на перший погляд, простих сюжетах порушено ряд актуальних для України проблем.

Показово, що героєм більшості зразків цього жанру, створених у XVIII ст. (йдеться про інтермедії до драм М. Довгалевського та Г. Кониського), виступає козак. Як правило, у цих коротких сценках, розписаних на кілька осіб, змальовані ситуації зіткнення простолюдів (селян, хлопів), козаків та москалів з персонажами-антагоністами (за соціальним, національним чи віросповідним статусом). Переважно це німці, поляки, єзуїти, орендарі, євреї чи поміщики, присутність яких вносить у сценічну реальність тривогу, неспокій. Виразно звучать побоювання, пов'язані з очевидними загрозами для

фізичного існування героїв-руси́нів, на захист яких стає козак (найчастіше вкупі з москалем). У підтексті відчитуються загрози духовного плану, спрямовані на нівеляцію національної ідентичності представників з народу, де помітні проєкції на сучасні авторам реалії. Попри тенденційну спрямованість таких сюжетів, досягнення комічного ефекту, обумовлене природою жанру, залишається першочерговим завданням авторів.

На перший погляд, у центрі уваги більшості інтермедій – складні польсько-українські відносини. Козаку та москалю в цих сюжетах відведена роль «караючої сили»: вони розв'язують конфлікт двох антагоністичних сторін, найчастіше – шляхом фізичної розправи над кривдниками. У такий спосіб увиразнюються антипольські настрої зневажених українців та підкреслюється спільна місія козаків і москалів. Яскравий приклад цього містить інтермедія до п'єси Г. Кониського «Воскресеніє мертвих», де поляки представлені у вкрай негативному плані, а москаль – як добродійник, визволитель гноблених [11, с. 170-174]. Подібні сюжети, на думку М. Рудковської, – одна зі спроб «ідеологізації українсько-польських стосунків у XVII і XVIII ст.» [7, с. 111].

Неоднозначність соціально-політичних акцентів у текстах інтермедій підкреслюють також М. Шевчук [14, с. 255-256] та архієпископ Ігор (Ісиченко) [4, с. 517-519, 526-527]. Зосередження авторів на українсько-польських конфліктах та явне замовчування проблем у царині українсько-російських стосунків, що особливо загострилися у середині XVIII ст., говорить про політичну тенденційність таких творів, за якою приховувались справжні наміри Російської імперії стосовно Правобережної України.

Лише зрідка автори інтермедій засобами натякової поетики висловлюються з приводу цих проблем. Показовою, зокрема, є п'ята інтермедія до драми М. Довгалевського «Властотворний образ». У ній лях вивозить мужика у клітці і продає жидові, але козак визволяє селянина і запрягає ляха в ярмо [11, с. 139-140]. Соціологічне літературознавство трактувало цей сюжет буквально, проте одна незначна репліка мужика міняє суть розуміння інтермедії: селянин звинувачує пана-ляха в тому, що він «хот'їл заслать на канали, як на роботу» [11, с. 140].

М. Шевчук так коментує цей епізод: «цей натяк на каналні роботи українських козаків у Росії робить очевидним те, що викривальну енергію тут спрямовано на сучасні біди України вже від нового володаря – Росії <...>. А кінцівка не оптимістична, а швидше бажана, пройнята вірою, що козаки ще зможуть визволити Україну» [14, с. 256].

Привертає увагу й факт ідеалізації козака, навіть попри зовнішнє гумористичне його зображення. Козак в інтермедіях М. Довгалевського та Г. Кониського викликає аналогію з попередньо аналізованими драматичними творами: він так само гаряче відданий Україні, прагне зберегти козацьку славу, він лицар, воїн, для якого не існує інших інтересів, окрім боротьби з ворогами своєї землі: «Егей, коли б вп'ять, як була, козацкая слава, / Щоб розпустилась всюди, як п'їрамы пава!» [11, с. 108]. Поряд висловлено намір служити Росії («буду в москаля... заслугою») та воювати з поляками.

Подібні гасла звучать і в репліках запорожця, що фігурує в інтермедійній частині вертепної драми. Тут відчувається ностальгія за втратою козацької слави (Запорожець: «Тепер, бачу, на світі біда, що мене одцурався рід» [8, с. 691], «Так-то, бачу, що уже не добра літ наших година» [8, с. 692]). Бувало́го гайдамаку-козака показано як представника козацького визвольного руху проти польської шляхти («Гай-га, як я молод бував, що то в мене була за сила! / Було, ляхів борючи, і рука не мліла» [8, с. 692]). У вертепному сюжеті він легко розправляється з жидом, уніатським попом і чортом, після чого йде «в курінь віку доживать» [8, с. 704]. Ця сцена, на наш погляд, має символічний характер і свідчить про відхід козацтва з історичної арени.

Отже, інтермедії, як і високі різновиди шкільної драматургії, попри комічний характер та позірну тенденційність у ставленні до поляків та москалів, засобами низового бароко пропагують козацькі визвольні ідеї, актуальні в час національного занепаду.

Висновки дослідження й перспективи подальших розвідок. На підставі аналізу зразків драматичних жанрових форм XVIII ст. можна зробити висновки про їхню ідеологію та неоднозначність потрактування з погляду історичної перспективи. Драматургічна дійсність переповнена внутрішнім напруженням у передчутті загрози втрати власної ідентичності. Той факт, що письменники XVIII ст. активно зверталися до подій історичного минулого України, зокрема Національно-визвольної війни, постаті Богдана Хмельницького та козацтва як носія ідеї національної свободи, є доказом того, що активізація історичної пам'яті народу в умовах загострення українсько-російських стосунків була злободенною темою української драматичної творчості. На це вказують численні історичні анахронізми та натяки, що стають зрозумілими з підтекстового читання. Появу таких творів у час національного занепаду можна інтерпретувати як спробу патріотично налаштованої частини української еліти XVIII ст. привернути увагу суспільства до проблеми відновлення козацьких завоювань як запоруки збереження національної ідентичності.

Подальші дослідження цієї теми можна проводити, залучаючи до аналізу інші жанрові пласти давньоукраїнської літератури, які відобразили суспільно-політичні виклики своєї доби.

Література:

1. Білецький О. Українська драматургія XVII–XVIII ст. *Матеріали до вивчення історії української літератури: в 5-ти т.* / упор.: О. І. Білецький, Ф. Я. Шолом. Київ: Рад. школа, 1959. Т. 1. С. 455-484.
2. Возняк М. Історія української літератури : у 2-х кн. Кн. 2. Львів : Світ, 1994. 560 с.
3. Грицай М. С. Українська драматургія XVII–XVIII ст. Київ : Вища школа, 1974. 199 с.
4. Ісиченко Ігор, архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів–Київ–Харків : Святогорець, 2011. 568 с.
5. Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959.
6. Петров Н. Разговор Великоросси с Малороссией. *Киевская старина*. 1882. Т. 1. С. 313-322.
7. Рудковська М. Багатомовні інтермедії XVII–XVIII ст. *Київські полоністичні студії. Т. VI. Українсько-польські літературні контексти доби Бароко : зб. наук. праць / відпов. ред. та упорядник Р. Радішевський*. Київ, 2004. С. 103-118.
8. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття) / Упорядники : В. Шевчук, В. Яременко : У 4 кн. Кн. 4. Київ : Аконті, 2006. 800 с.
9. Сулима М. Українська шкільна драматургія XVII–XVIII ст. Київ : ПЦ «Фоліант»; ВД «Стилос», 2005. 368 с.

10. Українська література XVIII ст. Поетична творчість. Драматичні твори. Прозові твори / вступ. ст., упор. і примітки О. Мишанича. Київ : Наукова думка, 1983. 694 с.
11. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури / вступ. ст. і ред. М. Гудзія, підгот. тексту Л. Махновця. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 240 с.
12. Шевчук В. Інокентій Нерунович. «Милість Божа». *Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2-х кн. Кн. 2.: Розвинене бароко. Пізнє бароко.* Київ : Либідь, 2005. С. 483–487.
13. Шевчук В. Семен Дівович. «Розмова Великої Росії з Малоросією». *Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2-х кн. Кн. 2.: Розвинене бароко. Пізнє бароко.* Київ : Либідь, 2005. С. 545–554.
14. Шевчук М. Дещо нове про природу українських інтермедій як явища низового бароко. *Літературознавство. III Міжнародний конгрес українців (Харків, 26-29 серпня, 1996 р.)* / упоряд. і відп. ред. О. Мишанич. Київ: Обереги, 1996. С. 251–259.
15. Шолом Ф. Історичний віршований діалог «Разговор Великої Росії с Малоросією» (1762) Семена Дівовича. *Матеріали до вивчення історії української літератури: в 5-ти т. / упор.: О. І. Білецький, Ф. Я. Шолом. Т. 1.* Київ : Рад. школа, 1959. С. 529–540.